

Erdélyi változások és változatlanóságok 1989 után¹

I. A Metamorphosis Transylvaniae színeváltozásai

1. Mihez kezdünk azzal a történelmi eséllyel, amit az 1989–1990-es korforduló felkínált az erdélyi magyarságnak? Melyek voltak a nagy nyomás alól felszabadult szellemi erők rendszer- és korszakváltó törekvései? Mennyire sikerült háttástanítani a „sokoldalúan deformált társadalom” (Borcsa János) érték- és erkölcsrombolásait? Mi az, ami ezekből a változásokból és változatlanóságokból látható, illetve rejtve maradt?

Megkönnyíti vizsgálódásaimat, hogy a 2001-ben két – egymást kiegészítő – kötet látott napvilágot: Pomogáts Bélától a *Változó Erdély* és Sütő Andrástól az *Erdélyi változatlanóságok*. Az általuk sugallt Erdély-képről mindenekelőtt azt kell elmondanom, hogy a kettő együtt érvényes. Azzal a megszorítással, hogy a *változás* nem egyértelműen pozitív töltetű kifejezés, a *változatlanóság* pedig nem a maradiság szinonimája. Pomogáts Béla rezignáltan veszi tudomásul, hogy „az a magyar Erdély, amellyel az első világháborút megelőző évtizedekben Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Nagyváradon, Aradon, Szatmárnémetiben találkozni lehetett [...], mára szinte teljesen elveszett”. A sorozatos veszteségek ellenére úgy ítéli meg jelenbeli helyzetünket, hogy a reményt adó új szellemiség is felfedezhető. Látnunk kell azonban, hogy aki „ütésközelben” élte át a kisebbségi közelmúltat, annak mélyebb, sajtóbb, drámaibb a veszteségtudata. Sütő, akinek legalább harminc olyan rokona van, aki nem beszél magyarul, dráma-ként éli meg az erdélyi változatlanóságokat: az asszimilációt, az exodust, az érték-sorvadást, az önfeladást, az önrendelkezés hiányát, a szülőföld fizikai és lelki erodálódását. „Végvári létben – összegzi a Marosvásárhely »fekete márciusa« óta szerzett tapasztalatait – a helikoni magaslatról le kell ereszkedni a völgyek-be, a síkságra, közelharcot vívni a magyar életért...”

CSEKE PÉTER (1945) irodalomtörténész, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem ny., doktori témavezető tanára.

1 Az Amerikai Baráti Társaság szervezésében a Reménység tavánál (Lake Hope, Ohio, USA) tartott „Együtt a szétszórtságban” tanulmányi héten 2014. augusztus 17-én elhangzott előadás szerkesztett és bővített változata.

2. Az 1989-es korforduló lélek-felszabadító légkörében abban reménykedtünk, hogy a hetvenéves történelmi zsákutcából való visszafordulással a kisebbségi kérdés is kikerül végre a többségi országok kizárólagos hatásköréből, és az egységesülő Európa jövőjét meghatározó tényezővé, világproblémává válik. Igen ám, csak hogy maga a Nyugat sem volt felkészülve a kelet-közép-európai változásokra. S így a diktatúrák megszűnése után a kisebbségek még inkább a hirtelen fellángolt nacionalizmusok kiszolgáltatottjaivá váltak. A vásárhelyi pogrom világossá tette (lásd Kincses Előd: *Marosvásárhely fekete márciusa*. Kriterion Könyvkiadó, 1990, 2001, 2015): az agresszív román nacionalizmus bevalottan igyekszik lekötni és távozásra késztetni nemzetrészünk leghatékonyabb erőit. Miként Sütő András írta a Kincses-kötet első kiadásának bevezetőjében: a város magyar lakossága ellen szervezett pogrom törvényes kivizsgálását épp azok akadályozzák, akik „hatalmi helyzetük lehetőségeivel visszaélve magát a pogromot gondosan, ravaszul, kétségtelen emberirtó tehetséggel megszervezték, kirobbantották, majd ugyancsak szívós és sokirányú ármánykodással megpróbálták azt az erdélyi magyarság kollektív bűneként feltüntetni. Módszerük egyszerű, ősi primitív: a gyilkosok megpróbálják eljátszani az áldozat szerepét, s nem riadnak vissza a legabszurdabb rágalmak terjesztésétől sem. Némely kezdeményezésük, hogy az áldozatul esetteket erkölcsileg is bemocskolják, egyenesen vakmerő. A rossz lelkiismeret és az igazságtól való rettegés vakmerősége készteti őket szinte naponta kiagyalt, szálnalmas hazugságokra.”

Minek következtében kisebbségi társadalmunk szellemi építkezéseinek módszeres végiggondolása, az analóg történelmi helyzetekből adódó tanulságok levonása, a közösségi létfunkciókat betöltő szervezetek kiépítése sem haladt a szükségleteknek megfelelően.

3. Ha jobban odafigyelünk, kiderül, hogy a változásnak és a változatlanságnak jelzett történelmi dinamikája nem ugyanazt a logikát követi, mint altorjai Apor Péter székely báró 1736-ban keletkezett *Metamorphosis Transylvaniae* című műve, amelyik most újra megjelent csíkszeredai folyóiratunk, a *Székelyföld* száz kötetre tervezett Székely Könyvtár sorozatában. De említhetném az Apor Péter munkája után kétszáz évvel későbbi – Győri Illés István szerkesztette – hasonló című kiadványt is. A kötet tizennyolc szerzője 1936-ban országrészünk 1918 utáni helyzetét vette számba, és amelynek szövege ugyancsak olvasható – az idők jótékony változásának jeleként – a Magyar Elektronikus Könyvtárban. Mindkét *Metamorphosis Transylvaniae* egy-egy értékhiányos korban paradicsominak – azaz: értéktelítettebbnek – érzékeli a korábbi állapotokat, mint a frissen megélt jelenbelit. Ezt a képet egészíti ki a két világháború közötti fiatal történésznemzedék markáns személyiségének, Bíró Sándornak (az 1930 és 1940 megjelent *Erdélyi Fiatalok* alapító-főmunkatársának) a posztumusz munkája, a *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*, amelyet az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem jelentetett meg 1989-ben, Balla Bálint és Szöllőssy Árpád gondozásában; a kötet második kiadása Csíkszeredában látott napvilágot 2002-ben; ennek bevezetőjéből tudjuk, hogy 1946-ban a béke-előkészítési mun-

kában nagy súllyal esett latba Bíró összehasonlító történeti áttekintése; lefordítására és felhasználására azonban már nem került sor. Balla Bálint és Szöllőssy Árpád erőfeszítésének az a felismerés volt a mozgatórugója, hogy a nyolcvanas évek végén, a romániai magyarság akut létveszélyeztetettsége idején különösen nagy szükség mutatkozott az olyan munkákra, amelyek szemléletváltoztató és cselekvési stratégiát sugalló tanulságokkal szolgálnak.

A nyugati magyarság elsősorban Illyés Elemér tanulmányaiból és főként az *Erdély változása* című munkájából tájékozódhatott Erdélyi újabb romlásáról. A kötet 1975-ben jelent meg Münchenben, ezt követte nyomban a második bővített kiadás 1976-ban. A második világháború után Brazíliában, majd Nyugat-Európában élő Illyés Elemér a mostanság felfedezett – Albrecht Dezső szerkesztette – *Hitel* (1936–1944) munkatársi köréhez tartozott. Személyes élményei révén a két világháború közötti periódusról rendelkezett hiteles információkkal. Már 1935 és 1944 között hatalmas adatgyűjtő munkát végzett, a későbbi fejleményekről azonban – érthető módon – nem a helyszínen, hanem a Romániában megjelent könyvekből és sajtóanyagokból tájékozódott. Ezek pedig – mint köztudott – magukon viselték a pártállami sajtó- és könyvcenzúra kézjegyeit. A kötet nyomdai előkészítése során jól fogott hát a *Huszonkét év* (1941) szerzőjének, Mikó Imrének a baráti segítsége, aki 1971-es angliai és nyugat-németországi előadói körútja alkalmával felkereste Illyés Elemért, és korrigálta készülő munkája kéziratát. Mindezt Mikó szekuritátés megfigyeléseiből tudjuk: a román belügyesek ugyanis nem mulasztották el megörökíteni ezt a „munkalátogatást” sem.

4. Felmerül a kérdés: mihez is viszonyítjuk az 1989 utáni *metamorphosis Transyloaniaet*? Az 1940 és 1944 közötti részleges feltámadáshoz? A két világháború közötti kisebbségi létbelihez? A Trianon előtti Erdély-képhez? Az idő mélyéről ma is üzeneteket küldő Bethlen Gábor-i aranykorhoz? „A Bethlen Gábor idejében anyagilag megalapozott erdélyi református egyház az 1989-es rendszerváltás után – a többi történelmi magyar egyházhoz hasonlóan – ott akarta folytatni, ahol az államosításkor abbahagyta.” Kató Béla erdélyi református püspököt idéztem (Egyházi örökség válaszút előtt. *Erdélyi Napló*, 2014. március 13.), aki azt is rögtön hozzáfűzte, hogy ez hiú ábrándnak bizonyult. Aminthogy a kisebbségi helyzetben egyetlen hatalmunk, a sajtónyilvánosság újjáépítését sem lehetett a pártállami sajtóirányítás előtti korszaktól folytatni. Közben eltelt ugyanis csaknem két emberöltő.

II. A harmadik kisebbségi életkezdés reménykedései, illúziói, csalódásai

1. *Korfordulós újesztendő* címmel Székelyudvarhelyen megjelent kis könyvem az 1989. december 21. és 1990. július 10. közötti feljegyzéseimet tartalmazza, vagyis: a szabadság átélése során rögzített felismeréseimet. Amit ma is behozhatatlan hátrányként érzékelek: bár nagyon vártuk, nem voltunk felkészülve ama decemberi fordulatra. Mondom ezt annak ellenére, hogy az 1989 augusztusában Bu-

dapesten megjelent kisebbségi létparadoxon-vita, a *Nem lehet* kéziratának előkészítése idején magam is tagja voltam az illegális Limes Körnek, 1988-ban és 1989-ben közreműködtem a második erdélyi szamizdat folyóirat, a *Kiáltó Szó* szerkesztésében. Mindkét szellemi műhely lényegében a Ceaușescu utáni időkre való felkészülést tekintette céljának. A diktatúra összeomlásában bizonyosak voltunk, bekövetkezése mégis váratlanul ért.

A kommunista hatalom tudatszűkítése 1985 és 1989 között volt a legvehemensebb. Gátlástalanul folyt a Kriterion Könyvkiadó végzálása, működésének ellehetetlenítése; az írott sajtó, a területi rádió- és tévéműsorok felszámolása. A Kriterionnak 36 olyan kézírata akadt fenn a cenzúra rostáján, amelyek a hetvenes évek elején még megjelenhettek volna, s amelyek szerencsés esetben jelentős mértékben segíthették volna a Ceaușescu-korszak utáni újratekintést. Az elő- vagy utócenzúrán elvázott munkákból, az elakasztott kéziratokból a Kriterion 1990 elején új sorozatot indíthatott „Index – tiltott könyvek szabadon” címmel. Ennek első darabja az általam gondozott, és 1986-ban bezúzásra ítélt *Erdélyi Fiatalok – dokumentumok, viták, 1930–1940* című kötet volt. Azért lehetett ez a sorozat első kiadványa, mert a nagyváradi nyomdászok megmentették a kötet ötezer példányát, s így már az újratekintés pillanatáról megbízható forrásanyag kerülhetett forgalomba a két világháború közötti kisebbségi önszerveződés tapasztalataiból. A hirtelen felgyorsult idő és a cselekvéskényszer azonban nem tette lehetővé a demokratikus társadalomszerveződés helyi előzményeinek és korszerű törekvéseinek a tudatosítását; pontosabban: a kettő szervesítését. Így az *Erdélyi Fiatalok*-kötet balladás története az olvasók szemében legfennebb a kommunista diktatúra tűrészhatárát mutatta.

A hetvenes években a Sütő-könyvek még negyven-ötvenezres példányszámában jelentek meg (a nyolcvanas évek második felében már semennyiben), Kányádi Sándor verseskötetei tizenötezerben, az elsőkönyveseknek eleve 3600 dukált. Ennek előfeltétele persze a kiadói tervek jóváhagyása, a betervezett művek cenzúrázása volt. A kilencvenes éve elején úgy tűnt, hogy nincs többé cenzúra. Aztán kiderült, hogy van. Nem politikai, hanem gazdasági. Ami megnyomorítja mind a könyvkiadást, mind a könyvterjesztést. Ezt kivédendő 1994. április 9-én megalakult a romániai magyar könyvkiadók és könyvterjesztők egyesülete, a Romániai Magyar Könyves Céh. Az alapítók között ott találjuk a romániai magyar könyvkiadásban 1970 óta legrangosabb Kriteriont, az 1992-ben létrehozott *Korunk*-hátterű Komp-Presst, a marosvásárhelyi *Látó* című szépirodalmi folyóirattal fémjelzett Mentort, a magyarországi támogatással indult – Tózsér József alapította – Pallas-Akadémiát, a nagy múltú Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadóját, az egyházi támogatású Koinoniát, a Kriterionból kivált, Dávid Gyula könyvszakmai megbízhatóságát jelző Polist, a szociológiai és társadalomtudományi művekre szakosodott csíkszeredai Pro-Print Kiadót. A taglétszám a 90-es évek végén megközelítette a százat.

A kiadók többnyire ma is alapítványi támogatásokból élnek. Az RMDSZ-hátterű Communitas Alapítvány Könyvkuratóriuma például a nyomdaköltségnek

maximum a kétharmadát tudja fedezni. Ami azt jelenti, hogy a kiadóknak a költségek többi részét más forrásokból (a Bethlen Gábor Alaptól, a Nemzeti Kulturális Alaptól, a bukaresti Kulturális Minisztériumtól) kell biztosítaniuk. (A példányszámok zuhanórepüléséről álljon itt a magam adatsora. *Könyv és kenyér* című kötetem 1991-ben még 5000 példányban jelent meg Kolozsváron állami támogatással; a *Hazatérő szavakat* a jó emlékű Püski Sándor 1993-ban 3000-ben hozta ki; ebből ezret – honorárium fejében – erdélyi terjesztésre ajánlott fel, csak hát magam a kötet terjesztésével nem foglalkozhattam; 2011-ben a Communitas támogatásával megjelent *Védjegyek* 500 példányban látott napvilágot a Kriterionnál; 2013-ben a budapesti Hungarovox már csak a 200 példányban tudta „piacra dobni” a *Csíksomlyói Székely Népfőiskolát*.) A Könyves Céh 1995 óta nemzetközi könyvvásárt rendez Marosvásárhelyen; ugyanakkor közös keretet biztosít tagjainak az évenkénti bukaresti, budapesti és frankfurti könyvszemléken (a Budapesti Nemzetközi Könyvfesztiválok, az Ünnepi Könyvhéten, a frankfurti Nemzetközi Könyvvásáron). A szép erdélyi könyvek díjazása 2005-től érzékelhető módon kihatott a könyvkiadás minőségének a javulására. És ha már a Könyves Céhet szóba hoztam, nem feledkezhetem meg arról sem, hogy 1991. március 22-én Kolozsvárt újraalakult az Erdélyi Szépmíves Céh, mely elsőként Kós Károlytól *Az országépítő* című, Szent István királyról szóló regényével, majd még két kötetel adott hírt magáról. Ez a sokat ígérő kezdeményezés a két világháború között jól bevált módszerre, az előfizetésekre alapozta tevékenységét. Szócs Géza ügyvezető elnök távozásával a vállalkozás sajnos összeomlott. Máiig nem tisztázott körülmények között; senki nem számolt el ugyanis a pártoló tagok által befizetett összegekkel.

2. Az első csalódások után a romániai magyarság túréshatára is hamar megmutatkozott. Marosvásárhely „fekete márciusa” után az önvédelmi harc került előtérbe, s ez jó ideig elfödte a szerves építkezések távlatát. A hatalmukat átmenteni igyekvő pártállami vezetők és belügyesek, illetve az általuk befolyásolt körök célja az 1918, illetve 1945 után elkobzott kisebbségi vagyonok és államosított intézmények visszaszolgáltatásának megakadályozása, a beindult önszerveződés lefékezése volt. A kisebbségi jogaiért küzdő romániai magyarság veszteségtudata nőttön-nőtt, és megbízható jövőkép hiányában fokozódott a fiatal- és középnemzedékbeli elvándorlása. Sütő Andrást idézem a *Korunk* 1990. augusztusi számából: „Semmit sem kaptunk a megígért jogokból, csak a lehetőséget annak, hogy a megígért jogokért a sajtóban harcoljunk. Ez viszont önmagában nem elegendő...” A politikai küzdelem minden eszközét meg kell találni hazai és nemzetközi fórumokon egyaránt – érvelt amerikai szemoperációja után Sütő –, különben a „menekülésáradat könnyen elviheti a magyarság nagy részét Erdélyből” (A túrés határa. Beszélgetés az erószakról, rettegésről és a toleranciáról. Kérdezett: Kántor Lajos. *Korunk*, 1990, 8, 982-990).

Halmazottan hátrányos helyzetében az erdélyi magyarság úgy érezte: eljött az ideje annak, hogy törvényes eszközökkel visszaszerezze mindazt, amitől megfosztották a korábbi hét évtizedben. Gondoljunk csak arra, hogy az 1921.

évi agrárreform során Erdélyben 1 663 809 hektárt sajátítottak ki, amiből az igényjogosultak csak 451 653 hektárt „jussoltak”. A magát demokratikusnak feltüntető Groza-kormány nemhogy az 1921-es anomáliákat nem korrigálta, ellenkezőleg: újabb aránytalanságokat vezetett be az erdélyi magyarság hátrányára. Sajnálatos, hogy az 1990 utáni reprivatizáláskor nem forgott közkézen sem Venczel József 1942-es, sem dr. Nagy Miklós 1946-os munkájának (*Az erdélyi román földreform; Az 1945. évi agrárreform Erdélyben*) újradiadása. A két tanulmány egy kötetben történő megjelentetése – megfelelő jegyzetanyaggal ellátva – még most sem lenne fölösleges. És nem csak azért, mert önmagukban is a kisebbségbe került erdélyi magyarság sorsképletét hordozzák. A megkésett és felemásan alkalmazott földtörvény, illetve a piacgazdálkodásra való áttérés anomáliái következtében épp az a réteg nem tudott megerősödni, amelyiknek a megélhetése elsősorban a földtől függött. Az akadozó, illetve fékezett restitúció a mai napig késlelteti az 1948-ban államosított kisebbségi intézményrendszer jövőteremtő életfunkcióinak beindítását, működésben tartását.

3. A sajtószabadság első napjaiban ezt jegyeztem fel: ugyanolyan hosszú sorokban állunk újságokért, mint korábban húsért. Sajtótörténészként a diktatúrát túlélő lapok színeváltozását figyeltem. Tény, hogy kétharmaduk címet változtatott. A fordulat utáni első esztendő végén 26 helységben négyszer annyi sajtóterméket lehetett összeszámolni, mint ahányat az önkény meghagyott. A mennyiségi gyarapodás nyilván összefüggött a kisebbségi önszerveződés folyamataival. A régi-új lapok szerkesztői felismerték: a romániai magyarság szellemi építkezéseinek a jövőjét a radikális szemléletváltás határozza meg. Azt is tapasztalni lehetett, hogy a diktatúra leghűbb kiszolgálói vagy sajtóhiénái maguk is „tisztalappal” indultak; a lapindításhoz elegendő tőkét összeügyeskedő kalandorok arra használják fel vállalkozásukat, hogy az új helyzetben újrafényezzék nevüket. Amint a (nyakló nélküli) véleményes sajtó „kifutotta a formáját”, tisztázódott: a romániai magyarságnak olyan sajtóhálózatra van szüksége, amelyik az új helyzetben hitelesen tájékoztat, a szélsőséges többségi sajtó félretájékoztatásait itthon és külföldön azonnal hatékonyan cáfolja; amelyik az irányvesztettség állapotában levő kisebbségi tömegek önértéktudatát erősíti, helyzetfelismerését elősegíti; amelyik nemcsak a mindennapi élet gyakorlati kérdéseinek a megoldásában szegődik társául az olvasónak, hanem (az egyéni és közösségi) létkérdések távlati megoldásainak a kimunkálásában is.

Hasonló folyamat játszódott le, mint 1918 után. Elsőként akkor is a sajtó intézményrendszere épült ki. A „hőskor” múltával aztán bekövetkezett az újságírás elüzletiesedése. A folyamat lényegére Egyetlen hatalmunk: a (sajtó)nyilvánosság című tanulmányomban igyekeztem rávilágítani (*Korunk*, 1992, 7, 33–40).

A kilencvenes évek derekától az állami költségvetésből eredő támogatás beszűkült, majd teljesen megszűnt, így azoknak a lapoknak volt túlélési esélyük, amelyek mögött megerősödőben levő kisebbségi intézmények álltak (például erdélyi történelmi egyházak), vagy pedig ki tudták alakítani a maguk civil

társadalmi háttérét, idejekorán alapítványokat tudtak létrehozni (miként a *Szabadság*, a *Látó*, a *Korunk* stb.). Korán felfigyelhettünk arra, hogy az egyházi intézményrendszer megszilárdulásával párhuzamosan újjáépült a vallásos és egyházi sajtó is. Ennek működtetését egyházi keretből (sok esetben külföldi támogatással) különösebb gond nélkül biztosítani lehetett, s a terjesztést is az egyházi intézményhálózat révén könnyűszerrel meg lehetett oldani. A világi lapok viszont hosszú távon nem tudták kiépíteni a maguk terjesztő szolgálatát. Amiként a könyvkiadók sem a könyvterjesztést. Hogy a vallásos és hitbuzgalmi sajtó viszonylag rövid idő alatt újjászületett, az nemcsak a vallásosság természetének a megváltozásával, a diktatúrát túlélő hívők és (korábbi) ateisták lelkületével függ össze, s nem is csupán az anyagi támogatottságának köszönhető. Legalább ennyire fontos volt az is, hogy a korigényeknek és a nemzedéki elvárásoknak megfelelően differenciálódott. Rendre napvilágot láttak a) teológiai és egyházi lapok, b) gyülekezeti lapok, c) tájékoztató egyházi lapok, d) gyermek- és ifjúsági lapok, e) egyházi diáklapok.

A színképet gazdagították a világi lapok egyházi rovatai, a rádió- és tévéműsorok egyházi félórái. Ami még szorosan idetartozik, az két korjellemző írásom címének a megemlítése lehet: Akié a tévé, azé a hatalom (interjú Csép Sándorral), A marosvásárhelyi rádiózás forró napjai. Mindkettő 1990-ben jelent meg a *Korunkban*. Az előbbi nem a bukaresti televízió irányította forradalom „leképezése”, hanem a Nyugatról felszerelésekkel támogatott kolozsvári stúdió újraindításának története; utóbbi Marosvásárhely „fekete márciusának” történetét dokumentálja a román és magyar nyelven rögzített rádiós közvetítések alapján.

Mind a rádiónak, mind a televíziónak felbecsülhetetlen szerepe volt akkoriban a nyilvánosságteremtésben. Ma a kereskedelmi adók és a közszolgálatot vállaló stúdiók működése között kellene egyensúlyhelyzetet teremteni. S ha már ezt szóba hoztam, hadd mutassak rá arra is, hogy a pártirányítás után romjaiból újjáépülő írott sajtó sem volt felkészülve a piacgazdaság, a versenyhelyzet kihívására. Igaz ugyan, hogy a 89 utáni első évtizedben több hírlap, közlöny, folyóirat, magazin jelent meg, mint a két világháború között együttvéve (vö. Kuszálík Péter: *A romániai magyar sajtó 1989 után*. Bp., 2001, Teleki László Alapítvány Könyvtára), de a 935-nek alig egytizede maradt életképes.

Hogy milyen az erdélyi médiatér az internet-korszakban? A szerkesztés- és funkcióváltás az ezred- és századforduló táján kezdődött el. Éspedig azzal, hogy a kolozsvári *Szabadság* főszerkesztője a New York-i Magyar Emberjogi Alapítvány segítségével interneten is elérhetővé tette 1995-ben a nyomtatott lap tartalmát. Az akkori főszerkesztő, Tibori Szabó Zoltán szándéka az volt, hogy a külföldre szakadt honfitársaink is tájékozódhassanak az erdélyi hírekről, történésekről. (Ugyanez a szándék működteti ma a moldvai Csíkfaluban a kétnyelvű internetes Csángó Rádiót.)

A gazdasági válság közvetlen érzékelésekor (2008/2009 táján) aztán kiderült, hogy *Szabadság* kolozsvári olvasói közül egyre többen lemondanak a nyomtatott lapról, mert nem tudják megfizetni az árát. Az online-változattal az a gond,

hogy a szerkesztőség nem tud gazdasági engedményeket tenni, másrészt pedig Kolozsvár térségében az internet elterjedtsége még mindig alacsony szintű. Jelzésértékű ugyanakkor, hogy a magyar szempontból szórványnak tekintett közép-erdélyi megyékben (Beszterce-Naszód, Fehér, Szeben, Szilágy) a *Szabadság*-előfizetők nem mondták le a lapot. Merthogy ők ebből a regionális hírlapból tájékozódnak, ebben jelennek meg a számukra szerkesztett különoldalak. Ugyanaz a helyzet a dél-erdélyi és bánági megyék (Arad, Fehér, Hunyad, Krassó-Szörény, Temes) nyilvánosságterét építő *Nyugati Jelennel*.

Ma már nincs olyan hírlap és folyóirat Erdélyben, amelyeknek ne élne digitális változata is. De van olyan központi lap, amelyek csak ebben a formában léteznek (az 1947-ben Bukarestben indított *Romániai Magyar Szó*ra gondolok), amelyek *maszol.ro* néven hívható le.

A *maszol* nagy előnye a bukaresti megjelenéshez képest, hogy a friss hírek és a helyszíni tudósítások nem háromnapos késéssel jutnak el az erdélyiekhez, hanem rövidebb idővel a kolozsvári szerkesztőségbe érkezésük után. Ilyen körülmények között a szerkesztőknek nem naprakész-, hanem „percre kész” felkészültségüknek kell lenniük. Annál is inkább, mivel az erdélyi médiaterben való jelentkezésük során számolniuk kell azzal a konkurenciával is, amit a Kárpát-medence ugyancsak ötszázéves médiarendszere jelent.

Ha most az erdélyi embereket „behálózó” médiakínálatra figyelünk, nyomban kiderül, hogy a magyarországi rádió- és tévéhálózatok vannak az első helyen. Nálam például a Kossuth Rádió *Határok nélkül* című műsorával kel a nap. Lehetőleg nem hagyom ki az MTV-1 *Kárpát-Expressz*ét sem. Este többnyire a híradókat követem a televízióban, szükség szerint a bukaresti és a kolozsvári román műsorkínálatokból is válogatok, napközben „átfutom” a *Szabadságot*, a *Krónikát*, a *maszolt*, munka közben viszont csak a Bartók Rádiót hallgatom.

A kolozsvári és marosvásárhelyi (területi) rádióstúdiók műsorainak (1985-ös betiltásukig) munkatársa voltam; 1990 után csak alkalmi megszólaló. Szakmai érdeklődésből követnem kellene a területi tévéadásokat is, nem csak a rádiós műsorokat, hiszen mindenik stúdióban immár a média szakon végzett tanítványaink viszik a prímét. Az Erdélyi Magyar Televízióval pillanatnyilag nem dicsekszem, merthogy az egyelőre még csak a nevében erdélyi, jobbára Marosvásárhely-központú. Minőségileg jobbat és eredetibbet az országos csatornán sugárzott bukaresti, illetve (részen) a kolozsvári magyar tévéadások nyújtanak.

A Romániában területinek nevezett közszolgálati stúdiók funkcionalitásukat tekintve igencsak különböznek. A marosvásárhelyi stúdiók inkább a székely tömbmagyarság életszervezésében látnak el közszolgálati feladatokat, a kolozsvári stúdiók pedig az erdélyi magyar lét szórványhelyzeteiben, kistérségi viszonylataiban.

A szórványmagyarság számára nem jelent különösebb gondot a kétnyelvűség, a digitális térben azonban felszabadultabban használják anyanyelvüket, mint a mindennapi ügyintézésben (román közegben ugyanis nincs alkalmuk megszólalni magyarul). A székelyföldi tömbmagyarság egyedei pedig nem na-

gyon törekszenek az államnyelv alapszintű elsajátítása sem, mivel tagjai úgy vélik, hogy román nyelvi kompetencia nélkül is megfelelő életközéget tudnak teremteni maguknak (vö. Péter Árpád: A Kárpát-medence magyar fiataljai. *Korunk*, 2014, 6, 114–116).

A legjobban kiépített kommunikációs hálózata a székely tömbmagyarságnak van: a három megyére kiterjedő regionális övezetben összesen 48 területi, megyei és kistérségi (nyomtatott és elektronikus) alapegységet találunk. A nyolc megyét felölelő szórványhelyzetben pedig csak 35-öt. Ami a lényeg: a székelyföldi övezetekben nemcsak az írott, hanem az elektronikus sajtó struktúrái is kialakultak. Ezek működtetésében a pártpolitikai reflexek is érvényesülnek. Szórványhelyzetben viszont a közösségépítés válik elsődleges princípiummá.

Székelyudvarhelyen vagy Gyergyószentmiklóson a helyi lapok, rádió- és tévé-műsorok polgármestert tudnak hatalomra juttatni vagy hatalmától megfosztani. Szatmárnémetiben, Margittán, Nagykárolyban, Nagyszalontán, Székelyhídon viszont az a fontos, hogy *magyar* legyen a polgármester vagy az alpolgármester. Felértékelődött tehát a helyi kiadványok és hírportálok szerepe. Nemcsak a határ menti településeken, hanem főként Belső-Erdélyben. Olyan kiadványokra gondolok, mint a *Bányavidéki Új Szó*, *Besztercei Híradó*, *Kaplony*, *Kraszna*, *Lugosi Hírmondó*, *Nagykároly és Vidéke*, *Nagyszében és Vidéke*, *Sarmaság és Vidéke*, *Szászrégen és Vidéke*, *Temesvári Új Szó*. Nagyszében városában magyar nyelvű hírportál is szolgálja a közösségépítést. Beszterce-Naszód, Fehér, Hunyad és Szilágy megyében viszont még nem jutottak el a hírportálok beindításához sem.

4. Nyomtatásban 89 után először a december 22-én fogalmazott és 23-án a *Szabadságban* közreadott *Hívó* szóban jelent meg, hogy kérjük a Bolyai Egyetem visszaállítását: „A legsürgősebb feladat jogi és intézményes biztosítékok teremtése az anyanyelv korlátlan használatára, a minden szintű magyar nyelvű oktatás visszaállítására, beleértve a Kolozsvári Bolyai Egyetemet.” (Negyedszázad küzdelmeinek ismeretében örömmel fedezem fel a tizenöt aláíró között a magam nevét is.) Az RMDSZ második országos tanácskozásáról, Marosvásárhelyről hazatérve ezt jegyeztem fel 1990. január 15-én: megtárgyaltuk az előző évtizedekben módszeresen lezüllesztett és nagyrészt felszámolt iskolahálózat, illetve az anyanyelvünkön folyó felsőfokú oktatás visszaállításának kérdését. Pálfalvi Attila kolozsvári műegyetemi professzor, (akkoriban) tanügyminiszter-helyettes jelenlétében Csávossy György, a Magyar Borakadémia örökös tagja, arra figyelmeztetett: úgy kell hozzálátni a szakoktatás visszaállításához is, hogy az újjászerveződő Bolyai Egyetem keretében a gazdamérnök-képzés számára is elő lehessen már készíteni a diákokat.

Az önálló erdélyi magyar egyetem újraindításának kérdése tehát már kezdetől felvetődött. Ettől elválaszthatatlan volt a nagy múltú tanintézményeink visszaszerzésének igénye. Az Erdély minden részéből jelenlevő oktatók tanácskozásának ez volt az alfája és ómegája: miként lehet megoldani, hogy a magyar líceumokba betelepített román osztályokat átirányítsák román nyelvű tanintézetekbe? Ez Kolozsváron sikeres volt, mert kellő időben történt, Marosvásárhelyen etnikai konf-

liktusba torkollott. Egyes értelmezők szerint a százezres tömeget megmozgató február 10-ei gyertyás-könyves felvonulás volt az oka a márciusi „eseményeknek”, amikor úgyszólván minden marosvásárhelyi magyar kivonult. Markó Béla szerint nem valószínű, hogy az újjászerveződő hatalom ezt a demonstrációt akarta volna megtorolni, mert az RMDSZ vezetősége már az előző napon olyan jelzéseket kapott, hogy készül valami a marosvásárhelyi magyarság ellen. (Lásd Körössi P. József: *A magyar kártya. Beszélgetés Markó Bélával*. 2013, Kossuth Kiadó, 166-185.)

Az évekig elhúzódó marosvásárhelyi küzdelem ellenére az erdélyi magyarság önérzetét ugyancsak megerősítette, hogy a megújult régi és az új tanintézmények nevet is választhattak maguknak. Kolozsváron: Apáczai, Báthori, Brassai; Marosvásárhelyen: Bolyai; Nagyváradon: Ady Endre; Szatmárnémetiben: Kölcsey; Sepsiszentgyörgyön: Székely Mikó Kollégium; Csíkszeredában: Márton Áron; Nagyenyedon: Bethlen Gábor; Brassóban: Áprily; Székelyudvarhelyen: Tamási Áron neve került az épületek homlokzatára. Valamivel később a Németh László Líceumnak is örülhettünk Nagybanán.

Abban bízunk: iskoláink nemcsak hogy büszkék lehetnek a nagynevű elődökre, hanem méltóvá is válnak a névadókra.

„Ez a reményünk ritkán teljesült” – ekképp összegzett negyedszázad múltán Péntek János professzor, a Kolozsvári Akadémiai Bizottság 2014-ben leköszönt elnöke. A tanárok közül sokan áttelepednek Magyarországra, egyre nagyobb számban helyettesítők kerültek a tantestületekbe. Az egyetemi felvételen már a kilencvenes évek derekától érzékelhettük, hogy leromlott a középiskolai oktatás színvonala. 1989 után a Bolyai Társaság vette kezébe az önálló magyar egyetem visszaállításáért folytatott küzdelmet. Amíg Pálfalvi Attila műegyetemi professzor, majd Demény Lajos bukaresti történész volt a tanügyminiszter-helyettes, reménykedhettünk. Aztán egyre kevésbé. A Bolyai Társaság törekvéseit keresztelte az az – önkorlátozó – nézet, miszerint a Bolyai Egyetem visszaállítása nem szolgálná a minőségi követelményeket, az európaiság gondolatát; ezeknek csak a közös román-magyar egyetem tud megfelelni. (Lásd Pomogáts Béla említett kötetében az *Erdély magyar egyeteme* című tanulmány *Viták az egyetem helyreállítása körül* alfejezetét.) Volt olyan vélemény is – Borbély Zsolt Attila politikai elemző fejtette ki az *Erdélyi Napló* hasábjain 2014 tavaszán –, hogy maga az RMDSZ akkori oktatási alelnöke volt az, aki nem tartotta időszerűnek az önálló magyar egyetem létrehozását azzal érvelve, hogy az nem lesz életképes. A perfekcionizmus illuzórikus igénye sokáig késleltette néhány szak elindítását, fejlesztését; a minőségi követelményeket ugyanis csak már működő intézmény keretében, fokozatosan és következetesen lehet érvényesíteni.

A minőségi követelményeket minden bizonnyal az szolgálhatta volna a leghatékonyabban, ha Nyugaton élő barátaink hazajönnek oktatni, kutatási programokat vezetni. Tapasztalataim szerint volt is ilyen szándék, csak hogy a megszólítottak két feltételt támasztottak: előbb verekedjük ki magunknak a Bolyai Egyetemet, aztán majd hazajárnak angol vagy német nyelvű kurzusokat tartani a maguk kutatási témakörében. Maradtunk tehát a meglévő Babeş-Bolyai Tudo-

mányegyetemmel, illetve a marosvásárhelyi orvos- és gyógyszerészképzéssel. Ezek kereteit kellett (volna) módszeresen tágítanunk. Ami Kolozsváron jórészt sikerült (ti. nincs mindenik szakirány lefedve), Marosvásárhelyen nem.

A magyar felsőoktatás 1989 előtti elsorvasztása oda vezetett, hogy a fordulat évében 3007 magyar hallgatója volt a BTE-nek, de közülük csupán 661 tanult anyanyelvén; az 1993/1994-es tanévben viszont számuk elérte a 2241-et. A kilencvenes évek derekától érezhetően nőtt a keretbővítés a magyar, a német, majd az angol nyelvű oktatás javára. Jelenleg mintegy tízezer magyar diákot tartanak számon, közülük mintegy hatezren tanulnak magyarul. A számbeli bővülés ellenére – az egyetem általános tömegesedése közepette – a magyar nyelvű oktatás arányaiban azonban a régi maradt. Ami ugyancsak lényeges: a hatalom többszörös ígéretései ellenére a mai nap sem mondható még el a magyar tagozatok anyagi és jogi önállósodása.

Mínthogy az önálló erdélyi magyar egyetem kérdése kormányzati szinten nem oldódott meg, viszont a magánegyetemek létrehozását nem lehetett alkotmányjogilag megakadályozni (legfennebb akkreditálásukat késleltetni), egyházi vezetőink szervezésében létrejött előbb a Sulyok Istvánról elnevezett nagyváradi református főiskola (amelyik később felvette a Partiumi Keresztény Egyetem nevet), majd a Sapientia – Erdélyi Magyar Tudományegyetem. A nagyváradi főiskola 1990-ben jött létre, a Sapientia tíz évvel később. Ma mindkettő akkreditált szakokkal és mesterképzőkkel működik. A Partiumi Keresztény Egyetem bölcsészkarral, közgazdasággal, művészettel nyitott. A Sapientia eleve társadalomtudományi, műszaki és humántudományi, valamint természettudományi és művészeti karral indult Kolozsváron, Marosvásárhelyen és Csíkszeredában. Nagyváradon a diáklétszám nyolcszáz és ezer között mozog, a Sapientia székhelyein valamivel kétezer fölött. A Babeş-Bolyai magyar tagozatain 76 alapképzési program működik, ezt követően a hallgatók 34 mesterképző programra jelentkezhetnek, akik pedig magyar nyelven akarják megírni doktori értekezésüket, azok 31 témavezetőnél jelentkezhetnek.

Változatlanul folyik a küzdelem azért, hogy a magánegyetemek román állami támogatásban is részesüljenek – a magyarországi finanszírozás mellett. Felmerül azonban egy olyan megoldatlan kérdés is, ami nem az állami támogatások függvénye. És ez az erdélyi magyar felsőoktatás szellemi potenciájának összehangolása, lehetőségeik ésszerűbb kihasználása. Érthetetlen, hogy a kezdetben hiányszakmákat vállaló Sapientia miért duplázta meg a Babeş-Bolyai némely „jól menő” szakirányát; amiképpen az is, hogy a Partiumi Keresztény Egyetem milyen megfontolások alapján indított magyartanári képzést. Végig kellene már gondolni, hogy mennyiben indokolt a kisebbségi felsőoktatásban a piacgazdálkodás érvényesítése. Hiszen az érettségizettek száma évről évre apadóban, az egyetemet végzettek pedig két diplomával a zsebükben is mind nehezebben tudnak elhelyezkedni.

Az utóbbi időben sokat hallat magáról a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyászati Egyetem. Rosszabbnál rosszabb hírekről értesülünk újszólván na-

ponta. Dr. Szabó Béla, a magyar tagozat vezetője a Bernárdy Házban tartott megbeszélésen arra emlékeztette az RMDSZ politikusait, hogy 2014-ben a tanárok azért vonultak ki az egyetem vezetői struktúráiból, mert az oktatási törvény be nem tartása mellett azt a hétpontos megállapodást sem tartották tiszteletben, amely a magyar és a román tagozat közötti együttműködést szabályozta volna. A helyzet romlása abban is tapasztalható, hogy fizetések helyére csak román diákok jutottak be, a tanári állások esetén még utólag is változtattak a szabályokon. „Intézményes garanciákat kell szereznünk, létre kell hoznunk egy önálló struktúrát – ebben látja a kiutat az orvosprofesszor –, mert ez a mindennapos harc felőrlí a magyar oktatást.”

Sebestyén Mihály történész, szépiró, a Teleki Téka volt igazgatója viszont erre emlékeztet: „Sajnos azoknak lett igazuk, akik már 1962-ben elleneztek a két-nyelvű oktatás bevezetését, az évfolyamok párhuzamosítását. [...] Volt egy lehetőség – elszállt, vissza se tér – 1989/1990 fordulóján (maszol.ro, 2014. ápr. 10.).

A felsőoktatás kérdéseiről bővebb ismeretek szerezhetők a *Kísérletek az önálló magyar felsőoktatás újraindítására (1990–1999)* című összefoglalóból. (Somai József írása a *Fehér könyv az erdélyi magyar felsőoktatás kálváriájáról* című kötetben jelent meg a Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete kiadásában 2009-ben.) Még részletesebb és tárgyyszerűbb a Kolozsvári Akadémiai Bizottság égisze alatt készült 2010-es szintézis (Csata Zsombor – Márton J. – Papp Z. A. – Salat L. – Péntek J.: *Az erdélyi magyar felsőoktatás helyzete és kilátásai. Támpontok egy lehetséges stratégiához*. Kolozsvár, MTA Kolozsvári Területi Bizottsága–Ábel Kiadó, http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf1355.pdf). Rendkívül fontos, hogy Péntek János angol nyelven is kifejtette álláspontját (János Péntek: *Limits and Possibilities in University Education*, in Csaba K. Zoltani ed.: *Transylvania Today: Diversity at Risk*. Budapest, 2013, Osiris, 267–284).

III. Az új évszázad kihívásai, megbízható jövőkép keresése

1. Amint lehetősége nyílt rá – jegyeztem fel 1990. január 22-én –, a szilágymenyői rabságából kiszabadított Tőkés Lászlónak az volt az első dolga, hogy összehívja a szilágysági református egyházmegye lelkészeit. Azok pedig maguk közül megválasztották az egyházmegújító bizottságot. Felhívást fogalmaztak, amit elküldtek a testvér egyházmegyéknek. A visszhang sehonnan sem maradt el, ami arra vall, hogy alulról felfelé újul meg a református egyház is, ami ugyancsak kívánatos lenne egész társadalmunkban, a romániai magyarság minden rétegében. Arról is tudósíthattam az 1945-ös címét visszanyert *Falvak Népe* olvasóit, hogy a szilágysági lelkészek latolgatták: amennyiben Tőkés László a püspöki méltóság mellett vállalná, az ő személye lenne a legalkalmasabb a beígért Nemzetiségi Minisztérium vezetésére.

Aligha jutott el ez az óhaj Bukarestbe. De ha mégis, a legkevésbé az vette komolyan, aki az ígéretet tette, s azt országos közvélemény elé vitte. Különben

is a földreform kihirdetésével, a vagyonszerezés elkezdődésével más természetű gondok kerültek előtérbe az egyházak életében is. A restitúcióért folytatott küzdelem legnagyobb eredménye: a Székelyföldön vissza lehetett állítani a közbirtokossági tulajdonformát. (Lásd Garda Dezső: *A székely közbirtokosságról*. Csíkszereda, 2003; Kocsis Lajos: *A csiki magánjavak története, 1869–1923*. Csíkszereda, 2008.) Csakhogy a nehezen visszaszerzett vagyonnal sok helyen pazarlóan bántak, nem törődtek azzal, hogy a közösség érdeinek a kiirtásával a Székelyföld voltaképpen a saját jövőjét lopja meg. Ezt ismerte fel idejekorán Garda Dezső gyergyószentmiklósi történész, aki parlamenti képviselőként erre a harcra tette fel az életét.

Egy másik nagy gond az volt, hogy akik a megszüntetett gyárakból hazaszorultak – már?, még? – nem nagyon értettek a gazdálkodáshoz. Az unitárius egyház világi főgondnoka, Jenei Dezső műegyetemi tanár 1990-ben azt indítványozta, hogy a Kolozsvári Protestáns Teológián vezessék be a mezőgazdasági szakoktatást. Akkor sokan meghökkentek ezen. Pedig mindössze arról volt szó, hogy a visszaszerzendő földekkel, legelőkkel, erdőkkel valakinek tudnia kell gazdálkodni. Püspökké választása után Kató Béla kénytelen volt megállapítani: az eltelt negyedszázad nem volt elegendő ahhoz, hogy a szelektíven visszaszolgáltató vagyonrészekkel biztos lábakon álló gazdasági háttér jöhessen létre. Minthogy a farmgazdálkodással, gépparkkal, tejgyárral, sajtfeldolgozással vagy pékséggel próbálkozó egyházközösségek cégei sorra megbuktak, azt szorgalmazza, hogy „amelyik gyülekezetnek hasznosítható vagyona van, inkább adja bérbe, és az abból származó jövedelmet használja. Kevesebb kockázattal jár, kisebb, de biztosabb jövedelmet ígér” (Egyházi örökség válaszút előtt. *Erdélyi Napló*, 2014. márc. 13.).

1991 elején az erdélyi magyar egyházak, az irodalmi, művészeti és politikai személyiségek támogatásával egy szervezőcsoport Marosvásárhelyen létrehozta a Páter Hitelbankot. Abban a reményben, hogy ez a magyar tőkés bank segít majd az erdélyi mezőgazdaság, kisipar, kereskedelem és más tevékenység fellendítésében. Az elgondolás jó volt, de a gyakorlatban nem vált be. S ezért korántsem a kezdeményezők hibáztathatók. A következő lépés az 1996. május 21-én Bukarestben megnyílt román–magyar vegyes bank volt. A Romániában működő mintegy ezerhétszáz magyar–román vegyes vállalatot hivatott szolgáltatóival ellátni. Igencsak hatékonynak mutatkozott az a sepsiilyefalvi kezdeményezés, amelyik Kató Béla református lelkész nevéhez fűződik. A Protestáns Egyházak Segélyszervezete segítségével 1991-ben 30 fiatal háromszéki gazda vett részt négyhónapos svájci képzésben. A gazdaképzés a továbbiakban szerves része lett a LAM Alapítvány régiófejlesztési programjának. 2003-ban partnerségi kapcsolatot alakítottak ki a Bajor Parasztszövetséggel. Számtalan sikeres pályázat részvevőjeként vagy lebonyolítójaként jelentős tapasztalatra tettek szert. Kató Bélának eredetileg bankalapításban és takarékszövetkezetben is gondolkodtak. A nagyobb bankok féltékenysége és a kilencvenes évek bankcsalásai fékeztek ugyan munkájukat, ám a LAM Részvénytársaság mégis négyezer hitelt

adott a székelyföldi gazdáknak, vállalkozóknak és magánszemélyeknek. Ezek nagy részét vállalkozás-fejlesztési hitelek alkotják.

2. „Olyan idöket élünk – mondotta Markó Béla a *Demográfiai folyamatok az erdélyi magyarság körében* című konferencián 2004. március 5-én –, amikor hosszú időre eldölhet, hogy az erdélyi magyarság valóban képes lesz-e szülőföldjén boldogulni, vagy pedig fokozatosan elvándorol innen.” A 2002-es romániai népszámlálás adatai ugyanis riasztók voltak, a 2011-esé még riasztóbbak. Kiderült, hogy amennyiben a hivatalos adatokat a felekezeti számbavétellel korrigáljuk, akkor két évtized alatt **486 363**-mal, tehát csaknem *félmillióval* csökkent a romániai magyarság lélekszáma. Ennél is fájdalmasabb az a tény, hogy elsősorban a 20 és 45 év közöttiek távoztak Erdély földjéről. Ha ez a folyamat tovább tart – olvashatjuk a *Székelyföld 2014-es évfolyamában* –, akkor már „erdélyi magyarságról sem tudunk beszélni” (Gáll Erwin: A „magyar” Bukarest. *Székelyföld*, 2014, 6, 76–107).

Az 1989-et megelőző évtizedekben elenyésző volt azoknak a száma, akik útlevelet kaptak. A változások után megalakult kormányzat – mindannyiunk örömeire – teljes mértékben liberalizálta az útlevélrendszert, ami pár év alatt milliós nagyságrendű migrációhoz vezetett. Az Országos Statisztikai Intézet (INS) adatai szerint 1989 óta több mint hárommillióval csökkent Románia állandó lakossága, s a fogyáshoz 77 százalékban a kivándorlás járult hozzá. Vasile Dâncu szociológiai professzor, aki a kolozsvári IREX közvélemény-kutató intézetet alapította és vezeti (2015 ősztől kormányfő-helyettes miniszter – Cs. P.), 2014-es felmérését összegezve arra a megállapításra jutott, hogy a románok 80 százaléka úgy gondolja: Romániában rossz irányban alakulnak a dolgok; a középiskolát végzettek 80 százaléka pedig a kivándorlásban látja jövője biztosítékát. Dâncu megítélése szerint mindez érvényes a magyar fiatalokra is.

Az 1989-es változást követően elsősorban Vetési László szórványmissziós lelkész munkásságának köszönhető, hogy az erdélyi szórványgondok bekerültek az egyetemes magyar köztudatba. Vetési aktív részvevője az erdélyi magyar református egyházi megújulási mozgalomnak, négy éven át titkára az Országos Református Lelkészerterkezleti Szövetségnek; 1992-ben alapítója és azóta elnöke a szórványfeladatokat magára vállaló Diaszpóra Alapítványnak, titkára az Egyetemes Magyar Református Zsinat Szórványbizottságának, 1995-től társelnöke a Romániai Magyar Szórványtanácsnak; Jenei Tamással együtt 1993-ban megalapítója az erdélyi szórványközösség-építők munkáját évente elismerő Czelder Márton és Földes Károly Szórványdíjaknak. Kezdeményezője és vezetője annak az 1996-ban indult programnak, amelynek keretében kolozsvári főiskolás fiatalok elkezdtek a Kárpátokon kívüli magyar szórványok felkutatását és megszervezését. 1997-ben elindítja a „lélektől lélekgig missziót”, 1998-ban a „nagyvárosi missziót”; az RMDSZ Oktatási Főosztálya számára elkészítette a vidéki pedagógusokat támogató „lámpás programot”, 2000-ben a hátrányos peremhelyzetű magyar közösségek építésére szolgáló „Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk” stratégiát. Ebben a két tárgykörben dolgozta ki az Iskola a nyelvhatáron (1998) és a Magyar egyház, de milyen nyelven? (*Kisebbségkutatás*, 2000/2)

című elemző tanulmányokat. Kezdeményezője volt a *Holttenger dokumentációs program*nak, amelynek keretében adatbázis készült a szórványmagyar kisközösségekről. 2000-ben megszerkesztette és kiadta a 63 lelkész által aláírt *Algyógyi Nyilatkozatot*, amely a romániai magyar szórványkérdés és -program megrázó dokumentuma.

A szociológusokat és a politológusokat is intenzíven foglalkoztatja a szórványmegyék magyarságának erősödő ütemű apadása. Felméréseikből az alábbi kép tárul elénk: Arad megyében 1992–2002 között 19,2 százalékos a magyarság fogyása, 2002–2011 között már 24,8; Beszterce-Naszód megyében 1992–2002: -13,0%, 2002–2011: -19,5%; Brassó megyében 1992–2002: -19,8%, 2002–2011: -22,9%; Fehér megyében 1992–2002: -16,5%, 2002–2011: -23,3%; Hunyad megyében 1992–2002: -25,0%, 2002–2011: -36,1%; Temes megyében 1992–2002: -19,6%, 2002–2011: -30,2%. A legnagyobb a fogyás Krassó-Szörény megyében, -43,8% a korábbi -26,1%-hoz képest (Kiss Tamás – Barna Gergő: *Népszámlálás*, 2011. Erdélyi magyar népesedés a 21. század első évtizedében. Kolozsvár, 2012, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet).

Szilágyi N. Sándor nyelvészprofesszor 2004-ben úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a romániai magyarok asszimilációja legnagyobbbrészt spontán folyamat, és csak kisebb mértékben következménye az asszimilációs politikának, amely azonban – ha nem is olyan mértékben, mint 1989 előtt, és inkább rejtett, mint nyílt formában – „továbbra is jelen van, és bizonyos intézkedéseivel, illetve más, szükséges intézkedések meghozatalának elmulasztásával, olykor megakadályozásával nem elhanyagolható mértékben erősíti az asszimilációs folyamatokat”. (Az asszimiláció és hatása a népesedési folyamatokra. In Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár, 2004, kiadta az RMDSZ Ügyvezető Elnöksége.)

Magát az identitásváltást Bodó Barna szórványkutató így írja le: „Kezdetben a demográfiai helyzet változik meg elvándorlással, születések csökkenésével, többségiek betelepedésével, miközben elindul a nemzeti identitás tartalmait nyújtó intézmények felszámolódása: az etnikus tér megváltozik, a településen belül a kisebbségi népelem számaránya lecsökken, az etnikus arányok felborulnak, és ebből erőteljes demográfiai térvésztes következik. Minél kisebb és erőtlenebb a helyi közösség, annál erősebb a szórványosodás, az asszimiláció. A demográfiai viszonyok megváltozása folytán előbb a felső, majd az elemi, végül az óvoda is felszámolódik. Sérül az anyanyelvi oktatás értéke, presztízse, csökken az anyanyelvi oktatás iránti szülői, gyermeki, majd közösségi igény. Aztán a forráshiány, a helyi vezető hiánya, a többségi türelmetlenség stb. mind odavezet, hogy a kultúra anyanyelvű intézményei is leépülnek. Maradnak a helyi hagyományos rendezvények (falunap, egyházi ünnepek), ám ezek is lassan elsorvadnak (A szórványról – másként. *Korunk*, 2014/6, 6–23).

Péntek János akadémikus azt emeli ki: igaz ugyan, hogy a szórványlét érintettjei zömükben nagyvárosi lakótelepeken élnek, de a városi szórvány szorosan kapcsolódik az erdélyi térségek falusi szórványaihoz. Axiomatikus tényként

állapítja meg: „A nyelv és a kultúra átörökítése és az ideális kétnyelvűség kialakítása csak az intézményes oktatásban, az iskolában valósítható meg. Ennek elsődleges feltétele az elérhető iskola és az ezt választó szülői döntés, az iskolában pedig mindkét nyelv megfelelő módszerű, hatékony oktatása. De mint köztudomású, annak ellenére, hogy az anyanyelven való tanulás előnyei nyilvánvalók és cáfolhatatlanok, továbbra sem csökkent a román tannyelvet választók 25–30 százalékos aránya, amely az oktatási fokozatokon fölfele haladva elérheti a tanulók kétharmadát, szórványvidéken 50% fölötti, sőt éppen 80–90 százalékos is lehet, falusi szórványban nagyobb arányban, mint városban. Nyilvánvaló szakadék van az identitás kinyilvánítása, szimbolikus vállalása és a tannyelv-választásra vonatkozó pragmatikus döntés között. Azt is be kell viszont látnunk, hogy az anyanyelv vonzását gyengítheti, ha az az oktatás nem versenyképes. Már a régebbi vizsgálatok is jelezték, az újabbak megerősítik, hogy a román tannyelvet választó szülők nem ok nélkül hivatkoznak arra, hogy éppen a szórványvidéken működő magyar iskolákban alacsony az oktatás színvonala, az iskola elveszítette presztízsét, az emberek többek várnak el az iskolától” (Nyelvi sziget- és szórványhelyzetek, folyamatok. *Korunk*, 2014/6, 39–45.)

Magyari Tivadar, az RMDSZ oktatási főosztályának vezetője a 2013 végén tartott kolozsvári szórvány-konferencián bejelentette, hogy néhány év alatt 235 településen szűnhet meg a magyar nyelvű közoktatás (*Szabadság*, 2013. december 14.). Amit aligha egyensúlyozhat ki az, hogy időközben alapítványi iskolák indultak a szórványban, illetve megkezdődött a Magyar Házak hálózatának a kiépítése. Kató Béla erdélyi református püspök, amikor összehasonlítja a jelenlegi helyzetet a száz évvel ezelőttivel, kénytelen volt megállapítani: „A kárpát-medencei magyarságnak, de egész Európa megmaradásának az a gyökere, hogy képes-e áttörést elérni a gyerekvállalás terén. Ha nem, erre a földre idegenek fognak jönni. [...] A hiányzó lélekszámot semmilyen gazdasági csodával nem lehet pótolni.”

Számtalan figyelmeztetés jelezte: számolnunk kell az erdélyi városok magyar lakosságának gyors ütemű apadásával. Az általános tendencia: többségből kisebbség – kisebbségből szórvány – szórványból zárvány. Kolozsváron 1992-ben 248 572 volt a román lakos, 74 871 a magyar. 2011-ben már 324 756 a román és 49 375 a magyar. Vagyis: 16%. Kiss Tamás és Barna Gergő azt is kimutatta, hogy Marosvásárhelyen 44,6 százalékos a jelenlétünk, Nagyváradon 24,5, Sepsiszentgyörgyön 76,9, Szatmárnémetiben 37,6, Székelyudvarhelyen 94,8, Csíkszeredában 81,4, Kézdivásárhelyen 91, Brassóban 71, Aradon 10, Temesváron 8, Gyergyószentmiklóson 86,1, Nagybányán 12,3 és így tovább.

A legdrámaibb helyzetet Marosvásárhely élte át ezekben az évtizedekben. Novák Csaba Zoltán történész szerint „Az 1990-es márciusi csata után élt az illúzió, hogy még mindig többségben vagyunk, megvan az ötvenvalahány százalékunk. A 2000-res évek közepétől kezdett nyilvánvalóvá válni: egy olyan folyamat indult be, amelyik arra utal, hogy ez a »számháború« a végéhez közeledik, a város politikai és gazdasági irányítása, a legfontosabb pozíciók a több-

ségbe került románság birtokában vannak.” Érzelmileg/tudatilag bizony nehéz elfogadnunk ezt a realitást. De a továbbiakban ebből az alaphelyzetből kell építkeznünk. Mert – érvel a fiatal történész – a „vásárhelyi magyarság még mindig jelentős humánpotenciállal bír” (Szilágyi Aladár: Mestersége a jelenkor. Dr. Novák Csaba Zoltán történész. *Erdélyi Riport*, 2014/4, 19–21).

A demográfiai viszonyok megváltozása okán elindult mindenhol az intézményi keret átalakulása. Előbb az anyanyelvi oktatás fokozatosan felszámolódása, később a művelődési intézmények leépülése (etnikai arányok, forráshiány, helyi vezető hiánya, többségi türelmetlenség stb. miatt).

A *morbus minoritatis* szerencsére nem egyeduralkodó. A vagyon- és intézmény-visszaszerzéssel megjelent a *morbus maioritatis* is. A jelenségre az erdélyi magyar nagyvárosok szórványosodását is kutató Vetési László figyelt fel Kolozsvárt.

„A nagyvárosok központi bérlakásaiban hetven éve folyamatosan zajlik a magyarság térvesztése – állapítja meg a *Korunk* 2014-es szórványszámában. – Mégis, ha megfigyeljük, a belvárosban, a központban mintegy 1 km-es átlóban helyezkedik el a kolozsvári magyar intézményrendszer 70–80 százaléka. A tapasztalati magyar Kolozsvár-élményeinkhez, de a többség sérelemérzetéhez is hozzátartozik a »belvárosi magyar Kolozsvár« képe, ahol »túlreprezentáltak érzi« a magyar intézményrendszert, különösen a magyar iskolarendszert.

Visszaszolgáltató magán- és egyházi ingatlanok magyar többségű lakóközösségei lettek a legjellegzetesebb új keletű, számottevően megnövekedett nagyvárosi új magyar életterek, lakószigetek. Ezek közül a legismertebb magyar kisközösség lett Kolozsváron a Szentegyház utca, az Arany János és Pavlov utcák és még inkább a Magyar utca 1. szám. Itt diadalmas visszaszámlálással valószínűs sikerélmény volt, amikor az utolsó román is önszántából elhagyta az ingatlant, és a népes magyar gyermekcsereg vette át a belső tereket. A Magyar utca 1. szám alatt élő kisebbségi románság számára pl. az 58 lakásból álló magyar többség által lakott ingatlan egyszerűen elviselhetetlenné és lakhatatlanná, »élhetetlenné« vált a többségiek számára. Nem tudták elviselni a térvesztést, a már nem természetes nyelvi előzékenységet, fölöslegessé és értelmetlenné vált nyelvi kiszolgálás és udvariaskodás elmaradását, az új lokálisan domináló többségi nyelvet, a mindennapi nyelvi mellözöttség- és sérelemélményeket. Innen érthettek meg ők is valamit abból, amit mi már Trianon óta is kisebbségi sorsnak és *morbus minoritatis*-nak nevezünk. Ez lenne hát a *morbus maioritatis*?

De nemcsak románok felé zajló asszimiláció van nagyvárosainkban, hanem a mélyszegénységben és szegregációban élő, csak a cigány nyelvet beszélő roma népesség egy része olyan kirekesztetten él, hogy egyszerűen »nem jut hozzá« a román nyelvhez, nyelvi közösséghez. Az egyik kolozsvári külvárosi román iskolában a cigánytelepről kötelezően beiskolázott gyermekekhez tolmácsot kellett fogadni, hogy a tanítónő szót értsen velük. Ennek jellegzetes élettere volt és részben ma is a Pillangó telep, a Dallas és a Patarét” (Nagyvárosi szórványok, egyházi közösségépítések. *Korunk*, 2014/6, 24–38).

IV. A huszonöt év gyorsmérlege

1. A nemzeti szétfejlődés már a két világháború között elkezdődött, folytatódott a kommunista diktatúra évtizedei idején, de a rendszerváltás után sem szűnt meg (gondoljunk csak 2004. december 5-ére). Az utóbbi évek fejleménye: a) az erdélyi magyar – székelyföldi, partiumi – autonómiakövetelések felerősödése, b) Magyarország támogatáspolitikájának a felerősödése: a státustörvény, a magyarigazolvány, egyszerűsített honosítás. (A folyamat, persze, kiteljesítésre vár.)

A magyar–román kapcsolatok még mindig eléggé ingatagok, általában gazdasági vetületben mondhatók pozitívnak. Meggyőződésem, hogy az erdélyi magyarságnak sokkal többet kellene tennie azért, hogy törekvéseiről a többségi román lakosságot tájékoztassa – nemcsak Erdélyben, hanem a Kárpátokon túl is. Például az autonómiatörekvésekről, a felsőoktatási kérdésekről. Kezdetben az RMDSZ gondoskodott arról, hogy a kolozsvári *Puntea* (Híd) című kiadvánnyal közvetlenül szóljon a románsághoz, de csak rövid ideig mutatkozott érdeklődés iránta. A kétezres évek elején igencsak jó szolgálatot tett a kölcsönös megismerésért a marosvásárhelyi kétnyelvű *Provincia*. De említhetném a *Korunk* román, német és angol nyelvű antológiáit is, amelyek referenciaérvényűnek bizonyultak az egyetemi oktatásban. A *Puntea* érdektelenség miatt szűnt meg, a *Provincia* anyagi támogatás hiányában, a gazdasági válság idején a *Korunk* vállalkozásai előtt is bezúkültek a pályázási lehetőségek.

Jelenleg a helyzet az, hogy az erdélyi magyar médiatérnek van átjárhatósága a magyarországi (a Kárpát-medencei) médiába, de nincs átjárása az erdélyi románba és a romániai románba. Az előbbi a nemzetegységesítés irányába hat, az utóbbi kiépítésének hiánya viszont éppenséggel fékezi ezt a folyamatot. A románok nem értik, miért beszélünk Romániában magyarul, ha tudunk románul is; nem értik, miért van szükségünk anyanyelvi oktatásra; miért ragaszkodunk a magyar és a székely zászlóhoz, az autonómiához. Mi meg nem értjük, hogy ők meg mit nem értenek ezen. Így nem csoda, hogy a románoknak az autonómiáról folyton csak az jut az eszükbe, hogy el akarjuk venni tőlük Erdélyt. Felvetéseikre nem románul válaszolunk, hanem jól odamondogatunk nekik mind az erdélyi, mind magyarországi médiában. (Vö. Rostás Szabolcs: Nem igaz, hogy botrányra és bugyira van szüksége a nézőnek. *Krónika*, 2013. október 11–13.)

Nem vitás: egymás kultúrájának kölcsönös ismeretére, egymás megbecsülésére van szükség, ha azt akarjuk, hogy Erdély versenyképes legyen mind romániai, mind európai viszonylatban. Márpedig ma „a két nemzet között nemhogy gyenge volna a párbeszéd, hanem alig van”. Szabó Csaba televíziós újságíró idéztem, aki pár évvel ezelőtt életre keltette a Fehér holló (*Corbii albi*) című internetes portált. Ugyancsak ő volt az ötletgazdája a román nyelvű magyarságtörténet kiadásának – fiatal kolozsvári magyar és román történészek bevonásával. Az olvasmányosan megírt kis könyv (*O istorie a maghiarilor – A magyarság története*) a honfoglalás előtti kortól napjainkig mutatja be történelmünket. A Világhírnév Kiadónál 2014-ben megjelent 172 oldalas kötetet nem várt

„érdeklődés-kitörés” (Szabó Csaba) fogadta. Ennek hatására nyomban megszületett a Román–Magyar Kontakt–Portál (www.corbiialbi.ro). Szerkesztői románul írnak a magyarokról, illetve a román–magyar együttélés kényesebb kérdéseit vetik fel, az elkerülhetetlen vitákat/konfrontációkat pedig higgadtan moderálják. Idővel román bloggerek egész sora csatlakozott hozzájuk. Zömmel regátiak, főként bukarestiek.

A kis magyarságtörténetet egy évvel megelőzte Péntek János és Benő Attila úttörő munkája, a *Magyar-román kulturális szótár (Dicționar cultural maghiar-român)*, mely párja a magyaroknak a román kultúrában való tájékozódását segítő, 2009-ben kiadott *Román–magyar szótár*nak. Azokat a román olvasókat (főként értelmiségieket) célozta meg, akiknek nincs jártasságuk a magyar nyelvben, de érdekli őket a magyar kultúra. A hagyományos és modern magyar kultúra reprezentatív elemeit bemutató kiadvány sajnos csak ötszáz példányban látott napvilágot. Fogadtatásából viszont arra lehetett következtetni, hogy újabb kiadásokra lehet számítani.

2. Amiben lényegesen előbbre jutottunk, az a szimbolikus térfoglalás, a közös tulajdonú terület közös megjelölése. A magyarság Kárpát-medencei „vagyonszövetségéről” szólva Markó Béla így tette fel a kérdést az *Élet és Irodalom* 2009. szeptember 18-ai számában: *Kié itt a tér?* Hogy megszólalásának nagyobb nyomatékot adjon, a következő évben ezzel a címmel adta ki válogatott közéleti cikkeinek gyűjteményét a Pallas-Akadémia Könyvkiadónál. Jelzett írásában abból a premisszából indul ki, hogy illúzió volt „az éppen közös teret kialakító Európai Uniótól várni a saját tér jogának elismerését”. Akkor meg mi a kiút? Az aradi Szabadság-szobor kiszabadításának története kapcsán fogalmazza meg: „Az a fontos, hogy ott akkor ráleltünk egy megoldásra, amely ugyan senkinek sem tetszett igazán, de gyanúm szerint nincsen más jövő számunkra, mint ez: a közös tér. Jelképesen, persze. Hiszen a nagy közös teret, Erdélyt külön terek is alkotják, és ennek így kell lennie: a már működő magyar iskolák sora, az eljövendő állami magyar egyetem, a majdani különböző autonómiaformák. De ahhoz, hogy ezt megvalósíthassuk, tisztáznunk kell: kié lesz itt a virtuális tér, kié lesz végül is a Kárpát-medence egyik vagy másik szeglete” (*i. m.* 211–218).

A kolozsvári térfoglalásról mindennél többet elmond a Kolozsvári Magyar Napok évenkénti sikersorozata, folyton gazdagodó s egyre vonzóbb programja, mely évről évre újabb tízezreknek adta vissza a funarióta időkben meggyalázott főteret. „A magyar napokkal, a szimbolikus terek jelképes birtokbavételével – ekképp összegzett Vetési László – megszületett és ismét visszahelyeződött a kolozsvári köztudatba, szimbólumrendszerbe a köztéri nyelvként honfoglaló magyar nyelv, nyelvi nyilvánosság és az ezzel járó erősödő nyelvi önértékelés és önbizalom is” (Vetési: *i. m.* I. h.). Ezzel egy időben – miként a 2011-ben indított *Igen, tessék!* mozgalom igazolja – el kezdett hódítani az üzleti életben is. A 21 000 példányban kinyomtatott *Zöld okos* füzet lehetővé teszi, hogy a magyarul beszélő kolozsváriak megtalálják azokat a cégeket, amelyek anyanyelvükön szolgálják ki őket. Immár a multinacionális cégek (Billa, a Profi, Kaufland) sem idegenked-

nek attól, hogy piros-fehér-zöld zászlóval is ellátott magyar standot hozzanak létre, és magyarul feliratozzanak kolozsvári üzleteikben.

A Funart felváltó Emil Boc polgármester – miniszterelnöksége után is – nagyon óvatos volt, nehogy „engedékenységgel” a nacionalisták malmára hajtsa a vizet. Kezdetben még az ötnyelvű műemléktábláktól is tartott. Aztán kiderült, hogy ezek semmilyen indulatot nem kavartak. Kétségtelen, hogy jelenleg politikailag is jóval kedvezőbbek a körülmények, mint a fordulat utáni évtizedben. Az Európa Kulturális Fővárosa címért folyó versengés is elősegítette a szimbolikus térfoglalást. A Funar-korszak apátiájához viszonyítva – amikor szóba sem jöhetett, hogy magyar személyiségeknek emléktáblát, netán szobrot állítsanak – sokat oldódott a légkör. Az RMDSZ 2013 őszén értelmiségi kerekasztalt hívott össze annak eldöntésére, hogy kik azok a jeles kolozsváriak, akiknek emlékezete előtt emléktábla vagy szobor állításával kellene tisztelni. A lista elkészült, íme: Abodi Nagy Béla festő (1918–2012), Apáczai Csere János filozófus, pedagógus (1625–1659), Bálint Tibor író, műfordító (1932–2002), Bánffy Miklós író, grafikus, díszlettervező, rendező, politikus (1874–1950), Brassai Sámuel nyelvész, filozófus, természettudós (1800–1897), Dávid Ferenc teológus, az Erdélyi Unitárius Egyház megalapítója (1520 körül – 1579), Harag György rendező (1925–1985), Janovics Jenő színész, rendező (1872–1945), Karácsony Benő író (1888–1944), Kuncz Aladár író, kritikus, műfordító (1885–1931), Mikó Imre történész, politikus, mecénás (1805–1876), Misztótfalusi Kis Miklós nyomdász (1650–1702), Pákey Lajos építész (1853–1921), Polcz Alaine pszichológus, író (1922–2007), Ruha István hegedűművész (1931–2004), Senkálzky Endre színész (1914–2014), Szabó Dezső író (1879–1945), Szenczi Molnár Albert teológus, zoltárváltó, filozófus, nyelvtudós, műfordító (1574–1634), Székely Bertalan festő (1835–1910), Szolnay Sándor festő (1893–1950).

Marosvásárhelyen már a kilencvenes évek elején lehetővé vált a nyilvános szférában megjeleníteni az emlékezetre méltó személyiségeket. Elsőként a város híres polgármesterére, Bernády Györgyre esett a választás, hiszen az ő modernizáló törekvéseinek köszönhető Marosvásárhely jellegzetes városképe. A róla elnevezett közművelődési alapítvány keretében kezdődött el aztán az emlékezet helyeinek megteremtése. Az 1997 óta évente megszervezett Bernády-napokon mindig újabb és újabb emlékműveket állítanak, Bernádyról szóló köteteket adnak ki, előadások, vetélkedők zajlanak, illetve létrehozta egy emlékplakettet, amellyel e rendezvénysorozat keretében minden évben kitüntetnek egy-egy olyan polgárt, aki a városért sokat tett. A Bernády személyét éltető tárgyak a mögöttes jelentés megtestesítőivé váltak – olvasható György V. Imolának *A tér szimbolikus birtoklása Marosvásárhelyen* című tanulmányában. „Az emléktáblák kifüggesztése jelképesen ugyanazt szolgálja, amit a szobrok is. A rendezvények során ezek leleplezése újabb teret nyit a helyi kisebbség önazonosságának a megnyilvánulására. Ezek által a múltra vonatkozó tudás közszemle tárgya lesz, kihelyeződik a térbe, és – annak elfoglalása mellett – a lokális társadalom patrimoniumává válik. Mindez a közösség gondoskodását feltételezi az örökség fölött, a múlt

szemlélése ritualizálttá válik, amely cselekvések csoportos identitástudatot termelnek. A múltnak effajta letétbe helyezése, őrzése a történelem személyessé válását, háziasítását biztosítja” (*Pro Minoritate*, 2011/tél, 40–53).

3. Ki gondolhatott volna az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc ötvenedik évfordulóján arra, hogy 2014-ben egy kolozsvári gálaműsor fénypontjaként elhangzik Kodály Zoltán *Psalmus Hungaricus*a? Hogy a Kolozsvári Magyar Napok alkalmával a Főtéren és a Farkas utcában több ezren meghallgathatják Brahms *Magyar tánc*ait, Liszt *Magyar rapszódia*it vagy az *Istoán, a király* című rockoperát?

Mégis fel kell tennem a kérdést: visszafordítható-e az, ami visszafordíthatatlan?

Varga Benedek: *Vízipótló IX.* (alukarc, 100×70 cm, 2008)